

MƏHƏMMƏD TOFİQ oğlu MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

DİL VAHİDLƏRİ: MORFEM

Dilə təşkil olunma və ya münasibətlər sistemi kimi yanaşılmasından asılı olmayaraq, dil vahidləri çox səviyyəli dil sistemi və strukturunun əsasında dayanır. Belə ki, dil sistemi müəyyən dil vahidlərindən təşkil olunur, dil strukturunun iyerarxiyası vahidlərin münasibətlərinə əsaslanır. Dilçiliyin bütün tarixi boyu dilçilər müəyyən vahidlər üzərində əməliyyat aparıblar. Qədim hind dilçiliyində danışq səsləri sait və samitlərə ayrılış, fizioloji prinsip əsasında, yəni məxrəc xüsusiyyətlərinə görə onların təsnifini aparmışlar. Hind dilçiliyində sözün kökü, əsası, söz düzəldici və söz dəyişdirici şəkilçilər fərqləndirilmiş, hətta sıfır şəkilçi anlayışı da dilçiliyə onlar tərəfindən gətirilmişdir. Lakin dilin sistem və strukturunun əsasında dayanan mərkəzi dil vahidlərinin fərqləndirilməsinə qədər dilçilik uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. XIX əsrdə dövrünün görkəmli nəzəriyyəçilərindən olan Boduen de Kurtene tərəfindən dilçiliyə fonem və morfem anlayışı gətirilir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində morfoloji, sonralar isə psixoloji cəhətdən yanaşan tədqiqatçı müasir dilçilikdə də fonem nəzəriyyəsinin əsasını qoyan tədqiqatçı kimi tanınmaqdadır.

Danışq aktının fonetik-antropoloji və morfo-semasioloji üzvlənməsini fərqləndirən tədqiqatçı fonem və morfemi iki ayrıca dil vahidi kimi qəbul edir. Öz yaradıcılığı boyu bu məsələyə dəfələrlə müraciət edən tədqiqatçı nəticə etibailə fonetik baxımdan bölünməyən kiçik dil vahidinə fonem, morfoloji baxımdan bölünməyən mənalı kiçik dil vahidini isə morfem adlandırır.

F.de.Sössürün üç il Cenevrə Universitetində oxuduğu mühazirələr əsasında 1916-cı ildə nəşr edilmiş “Ümumi dilçilik kursu” əsərində dil haqqında əsərində yeni bir konsepsiyanın əsası qoyulmuşdur. Bu əsərdə dil nitq fəaliyyətinin bütün təzahürləri üçün əsas kimi qəbul edilir. Dil və nitq nitq fəaliyyətinin iki tərkib hissəsi kimi qəbul edən tədqiqatçı onları fərqləndirməklə sosial olanı fərdi olandan, əsas olanı əlavə, yaxud az və ya çox dərəcədə təsadüfi olandan ayırdığını bildirir. Burada dil danışanın passiv şəkildə əks etdirdiyi hazır məhsul kimi qəbul edilir. Dili nitqdən fərqli olaraq ayrıca tədqiqat predmeti kimi qəbul edən tədqiqatçı onun heç də nitqdən az konkret olmaması qənaətinə əldə edir. Dilin hazır məhsul kimi qəbul edilməsi onun

vahidlərinə də nitqdə yaradılmayan, nitqə hazır şəkildə daxil olan konkret dil mahiyyətləri kimi yanaşılmasına səbəb oldu. Məhz bu fikrin təsiri altında fonem və morfem müəyyən dilçilik məktəblərində iki mərkəzi dil vahidi kimi qəbul edilmiş, dilin daxili quruluş məsələlərinin öyrənilməsi tədqiqatlarda fonologiya və morfologiya xüsusi yer tutmuşdur. Ümumən, müasir dilçilikdə dilin aşağıdakı mərkəzi dil vahidləri fərqləndirilir: fonem, morfem, söz, söz birləşməsi və cümlə (8, 32-40). Bəzən bu sıraya mətn də daxil edilir, dil və nitq vahidi kimi onun xarakteristikası verilir. Bunların hər biri ayrıca bir yarus və ya qat vahididir. Aşağı qat vahidi yuxarı qat vahidini təşkil edir, yuxarı qat vahidi aşağı qat vahidinə üzvlənir. Bu baxımdan söz birləşmələri başqa vahidlərdən fərqlənir. Belə ki, cümlə təkcə söz birləşmələrindən deyil, sözdən və ya sözlərdən də təşkil oluna bilər. Məhz bu xüsusiyyətinə görə söz birləşmələri bəzən fakültativ vahid kimi də qiymətləndirilir (9, s. 177). Konkret söz birləşmələri və cümlələr hazır vahidlər deyil. Onlar hazır vahidlərdən törədilir. Ona görə də onlar bir sıra araşdırmalarda nitq vahidi kimi qəbul edilir. Bu baxımdan cümləyə verilən bir tərifə xatırladaq: “Cümlə müəyyən bir dilin qanunları ilə müəyyən şəkllə salınan və fikrin formalaşması, ifadəsi və xəbər verilməsinin əsas vasitəsi olan bütöv bir nitq vahididir” (7, s. 65). Dilin hər bir aşağı qat vahidi yuxarı qat vahidinin tərkibinə daxil olur. Lakin təşkil etmə dilin vahidlərinin deyil, onların nitqdəki qarşılıqlarının üzərinə düşür. Başqa sözlə desək, fonlar morfları, morflar söz formaları, söz formalar söz birləşmələrini, söz forma və söz birləşmələri isə cümlələri təşkil edir. Bunu belə göstərmək olar (8, s. 35).

Fonemmorfem.....söz.....söz birləşməsi.....cümlə

Fonlar.....morflar....söz formalar....konkret söz birləşmələri....konkret cümlələr

Dil sisteminə qarşı qoyan başlıca cəhət odur ki, dildə işarələrin törədilməsi keyfiyyəti var. Dildə həm hazır, həm də nitq prosesində törədilən vahidlər mövcud olur. Bu baxımdan fonem və morfem hazır dil vahidləri, söz birləşmələri və cümlələr isə törəmə xarakterli dil nitq vahidləri kimi qəbul edilə bilər. “Söz birləşmələri və cümlələr hər bir dilin tarixən müəyyən olmuş qrammatik quruluşu əsasında formal qrammatik və eləcə də məna əlaqələri əsasında nitqdə törədilir” (8, s. 34). Hər bir dildə onlar müəyyən bir struktura malik olur. Dilin dərin və ya alt strukturuna görə onlar dil, səthi və ya üst strukturuna görə isə nitq vahidləri kimi qəbul edilə bilər. Bu baxımdan dil vahidi kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Söz həm hazır, həm də törədilən vahidlərin xüsusiyyətlərini daşıyır. Söz leksikanın hazır vahididir. Başqa bir tərəfdən söz öz bütövlüyünü saxlayaraq nitqdə müxtəlif formalarda və müxtəlif məna çalarlığında işləyə bilər. Dilin nominasiya sistemində söz virtual çox mənalı işarə, nitqdə isə üzvlənmiş, aktual işarə kimi mövcud olur. Bəzi dilçilik məktəblərində morfemə münasibətdə sözün törəmə, ikinci dərəcəli vahid kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, deyə bilərik ki, söz dilin sintaqmatik və paradiqmatik koordinatorlarının kəsişmə nöqtəsində yerləşən mərkəzi dil vahididir. Dil vahidlərinin iki cür əlaqəsi və ya münasibəti olur: sintaqmatik (xətti) və paradiqmatik (şaquli). Dili fərqləndirən başlıca əlamətlərdən biri də onun mürəkkəb, çox yaruslu bir sistem olmasıdır. Başqa sözlə, dil sistemlər sistemidir. Vahid dil sistemi ayrıca vahidi olan həmin sistemlərin, yaxud dil strukturunun ayrıca komponentləri olan yarusların iyerarxik münasibətlərinə malikdir. Dildəki iyerarxiya münasibətləri həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik münasibətlərlə şərtlənir.

“Ümumi dilçilik kursu” əsərində belə bir fikir var ki, bizim elmimizdə obyektiv özü onun haqqındakı fikri formalaşdırma bilmir, obyektə olan subyektiv münasibət həmin fikri formalaşdırır. Müasir dilçiliyin yaradıcısı sayılan dahi dilçinin bu fikri dilin sistem strukturuna dilin yarusları və vahidlərinə münasibətdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, istər dilin sistem və strukturu, istərsə də onun yarus və vahidləri haqqında vahid fikir yox, müxtəlif linqvistik nəzəriyyələr mövcuddur. Qeyd etdiyimiz kimi, morfem anlayışı dilçiliyə Boduen de Kurtene tərəfindən gətirilmişdir. Tədqiqatçının xidməti ondadır ki, dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq, sözün morfoloji hissələrini bir ümumi ad altında birləşdirdi. “Morfem termini kök, suffiks, postfiks və s. kimi növ anlayışlarını cins anlayışlarında birləşdirir... Bu termini artıq hesab etmək o deməkdir ki, “ağac” anlayışını artıq hesab edib “palıd”, “tozağacı”, “küknar”, “söyüd” və s. anlayışlarla kifayətlənəsən” (4, s. 197-198). Dilçilik elminin inkişafı fonunda dilə sistem və struktur kimi yanaşılması, vahid-yarus münasibətlərinin dil strukturunun başlıca problemlərindən birinə çevrilməsi ilə dil vahidləri haqqında müxtəlif fikirlər, nəzəriyyələr formalaşır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, dilçilikdə ayrıca dil vahidi olan morfem haqqında bəzən bir-biri ilə kəsişən, bəzən isə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən çoxlu fikirlər söylənilmişdir. Hətta belə fikir var ki, morfem dilin ən çox dolaşdırılmış terminidir. Dilçilikdə, əsasən, qəbul edilən, geniş yayılmış fikirlərdən biri budur ki, morfem sözün tərkib hissəsi olan mənalı dil vahididir. Bu fikrin əsası Boduen de Kurtene tərəfindən qoyulan morfem nəzəriyyəsi baxımından özünü tamamilə doğruldur. Elə dillər var ki, söz kökü əksər hallarda müstəqil vahid olmur. Hər bir leksik vahid müəyyən bir kök morfemə malik olur, kök morfemlər əsas leksik mənasını ifadə edir, bütün qohum sözlərdə və onların qrammatik formalarında təkrarlanır. Rus dilində kök morfemlər söz daxilində öz ifadə formasını dəyişir.

Məsələn; друг – дружок, ходить – по-хаж-ивать; сон – сны; конец – конц-а; нес-ти – нос-ить, ноту və s. Hətta bu dildə вынуть tipli elə sözlər var ki, ilk baxımdan kökü olmayan sözlər kimi qəbul edilə bilər. Lakin kök sözün, leksik vahidin zəruri komponentidir və belə sözlərdə də kök bərpa olunur: prefiks вын-, kök Я-, suffiks -ть. Lakin bu dildə də dəyişməyən, öz şəkli əlamətini qoruyub saxlayan köklər, söz morfemlər mövcuddur. Məsələn; кино, пальто, шоссэ, там, теперь və s. Buna görə də rus dilçiliyində moremə münasibətdə iki fərqli baxışın mövcud olduğunu görürük. Burada morfem bəzən sözün mənalı tərkib hissəsi, bəzən isə dilin mənalı kiçik vahidi kimi qəbul edilir. “Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri”ndə morfemə belə bir tərif verilir: “Daha kiçik morfoloji vahidlərə ayrılmayan morfoloji vahid, bütöv sözlər cərgəsində eyni formal funksiyanı yerinə yetirən, sözün eyni xüsusiyyətə malik daha kiçik hissələrə ayrılı bilməyən morfemdir” (11, s. 21). Bu fikir bizim üçün ona görə qiymətlidir ki, morfem haqqındakı mövcud olan fikri tamamlayır, burada eyni formal funksiyanı yerinə yetirmə və mənalı kiçik vahid olma onun əsas əlaməti kimi qəbul edilir. Morfemin sözün tərkib hissəsi kimi mənalı vahid olması sonralar da müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu baxımdan V.Admoninin aşağıdakı fikri maraq doğurur: “... morfem nitq zəncirinin elə kiçik kəsiyidir ki, dil mənalarının müxtəlif növünü ifadə edə bilər, lakin özlüyündə morfem kimi qalaraq, həm dildə, həm də nitqdə müstəqil vahid kimi çıxış edə bilmir” (1, s. 11). Kök və ya təcrid olunan dillərdə kök morfemlər həm də, əssasən, söz morfemləridir. Buna görə də belə dillərdə morfemin mərkəzi dil vahidi kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Amerikan deskriptiv dilçiliyində morfemin dil sisteminin mərkəzi vahidi kimi qəbul edildiyini görürük. F.de Sössürün “Kursu”nda sözün dil sisteminə nəşə mərkəzi yerə malik olması göstərilir. “Kurs”da dil vahidləri və onların konkretliyinə ayrıca fəsil həsr edilmişdir (10, 140-176). F.de Sössürə görə söz dil vahidlərinin konkretliyi haqqındakı fikrə uyğun gəlmir. Buna görə də dilin konkret vahidini sözdə axtarmaq düzgün deyil. Görünür, məhz bu firkrin təsiri altında deskriptivistlər morfemi dilin planının mərkəzi vahidi kimi qəbul edir. Deskriptik dilçiliyin banisi olan L.Blumfild “Dil” əsərində müəyyən səslərin müəyyən mənanı ifadə etmək üçün birləşdiyi formanı dil forması adlandırır. Hər bir vahid müəyyən işarələr vərəqəsindən, yaxud dil formalarından təşkil olunur. Buna görə də “hər bir bölünməz söz və ya forma morfem kimi” qəbul edilir (3, s. 146). L.Blumfild “dilnin gündəlik həyatda istifadə edilən kiçik vahidinin məhz söz olmasını qəbul etmişdir” (3, s. 187). Lakin onun davamçıları morfemi dilin mərkəzi vahidi səviyyəsinə qaldırmış, dilçilikdə mövcud olan sözü yaygın anlayış kimi qəbul etmişlər.

Müasir dilçilikdə dilin morfologiyasına münasibətində söz mərkəzçiliyi və morfem mərkəzçiliyinin mövcud olduğu göstərilir və hətta baxış bucağından asılı olaraq, onların hər ikisinin əhəmiyyətli olması qənaəti əldə edilir. Amerikan deskriptiv dilçiliyində morfologiya morfemlər haqqında təlim kimi qəbul edilir. Ənənəvi dilçiliyin davamçıları isə morfologiyayı söz haqqında qrammatik təlim kimi qəbul edirlər. Bununla yanaşı, bəzən “Morfemika” adı altında dilin morfemləri ayrıca öyrənilir. “Morfemika” bəzən “Söz yaradıcılığı”nın, bəzən “Morfologiya”nın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir, bəzən isə ayrıca dilçilik şöbəsi kimi qəbul edilir. Amerikan dilçilərinin məsələyə baxışına daha sonralar tənqidi münasibətin bəsləndiyini görürük. London struktur dilçilik məktəbində Amerikan dilçilərinin linqvistik təhlili kiçik dil vahidlərini, yəni fonem və morfemi müəyyənləşdirməyə istiqamətləndirməsini qəbul etmirlər. Dilin modelləşdirilməsinə tamamilə fərqli mövqedən yanaşan London struktur dilçiliyində tədqiqatın çıxış nöqtəsi kimi daha böyük vahidlər sözlər, cümlələr və mətn götürülür.

Morfem məsələsinə münasibətdə yeni bir baxış İ.Vandriesin adı ilə bağlıdır. Bu tədqiqatçı dil vahidlərini anlayış, ideya ifadə edənlər və onlar arasında münasibət bildirənlər olmaqla, iki qrupa ayırır, birinciləri semantem, ikinciləri isə morfem adlandırır (5, s. 38-42). Bu baxımdan bütün ifadə vasitələrinin, köməkçi sözlər və qrammatik vahidlərlə yanaşı, vurğu, reduplikasiya, intonasiya, daxili fleksiya, söz sırası və s. kimi müxtəlif vasitələrin morfem kimi qəbul edildiyini görürük. Bir qədər fərqli şəkildə olsa da, buna oxşar bir baxışı deskriptivistlərdə də görürük. Belə ki, burada morem təkcə fonetik-semantik oxşarlığa malik olan vahid kimi deyil, qrammatik mənanın ifadəsinə xidməti vasitələrlə də bağlanmışdır. Morfemin fonemlərdən təşkil olunmasını zəruri saymayan tədqiqatçılar müxtəlif keyfiyyətə malik olan vahidləri morfem kimi qiymətləndirmişlər. Bu isə kəsik morfemlər, qovuşuq morfemlər, boş morfemlər, əvəzləyici morfemlər, sıfır morfemlər, asemantik morfemlər və s. kimi vahidlərlə yanaşı, fonem komponentləri ilə ifadə edilən morfemlərin fərqləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Morfem iki tərəfli, yəni ifadə və məzmun planının vəhdətində mövcud olan dil vahididir. Bununla yanaşı, dilçilikdə bəzən morfemin forma, bəzən isə məzmun planına üstünlük verildiyini görürük. Sıfır morfemlərdə ifadə sıfıra bərabər olur. Bu halda ifadənin olmamasından yox, sıfırla ifadədən danışılır. Dilin tarixi inkişafı boyu morfem ona xas olan mənasını itirə bilər. Bu halda asemantik morfem anlayışından istifadə olunur. Asemantik morfemlər artıq Azərbaycan dilçiliyində də fərqləndirilməkdədir. Sözün vahidi

kimi ayrılan **ay** (ayıq, ayıl), **oy** (oyan, oyaq, oyat) və s. kimi vahidlər asemantik morfem kimi qiymətləndirilir. Fikrimizcə, bu halda məsələnin diaxroniya ilə bağlılığını göstərmək üçün asemantik deyil, asemantikləşmiş morfem anlayışından istifadə etmək daha düzgün olar. Morfem dil mənalарının müxtəlif tiplərini ifadə edir. Hətta dilçilikdə struktur məna anlayışından istifadə olunur. Müəyyən hallarda dilçilikdə struktur məna, qalıq məna kimi anlayışlardan istifadə olunur.

İSTİFADƏ OUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и о теории языка. М.: 1988
2. Арутюнова В.Н. О значимых единицах языка // Исследования по общей теории грамматики, М.: Наука, 1968
3. Blumfeld L. Dil. Bakı, 2012
4. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М.: 1, 1963
5. Вандриес Ж. Язык. 1937
6. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Təhsil, 2005
7. Грамматика русского языка. т. 2, ч. 1. Изд. АН СССР, М.: 1954
8. Məmmədov M.T. Dilçiliyə giriş. Bakı: Ləman, 2017
9. Солнцев В.М. Языке как системного структурное образование. Москва: Наука, 1977
10. F.de Sössür Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018
11. Прагматический лингвистический кружок. М.: 1967

Açar sözlər: funksional, morfem, dil vahidləri, sistem, struktur

Махаммад Тофик оглы Мамедов

Языковые Единицы: Морфем

Резюме

Морфема является языковой единицей. Обладающий сложной природой и многосторонностью. Морфема имеет фонетическую и семантическую целостность языки различаются по внутренней структуре. Поэтому, в разностемные языках также и морфемы различаются

Ключевые слова: функция, морфем, языковые единицы, система, структура

Mahammad Tofiq oglu Mammadov

Language Units: Morphem

Summary

The morfem is a language unity which characterised with its common nature and polysemantism. The morfem has the fonetik and semantical integrity. Languages differ in structure. That's why morfemes differ in various system languages to.

Key words: functional, morphem, the language units, system, structure